

JOHN ÉVA

Recenzió Komorjai László *Idő és folytonosság* című könyvéről

Komorjai László *Idő és folytonosság* című könyve izgalmas, fordulatokkal teli, szinte krimyszerű olvasmány. A műben szereplő, illetve a szemünk előtt formálódó gondolati alakzatok eredetisége és szuverén kezelése kifejezett örömet szerez az olvasónak. A könyv metodológiájának változatossága szintén gyönyörködtet – a szerző ugyanis a filozófiában elfogadott módszerek, megközelítések és érveléstechnikák szokatlanul széles spektrumát alkalmazza: egyaránt találkozhatunk nála a filozófiatörténet klasszikusainak hagyományos, szövegelemzéseken alapuló értelmezéseivel, az analitikus filozófiára jellemző szisztematikus, problémaközpontú argumentumokkal, sőt, olyan érvekkel is, amelyek a mindennapi életből vett példák fenomenológiai elemzéseire támaszkodnak.

Ebben a recenzióban mégis csak a könyv Kanttal kapcsolatos gondolatmeneteire fogok szorítkozni. Már első pillantásra is nyilvánvaló, milyen fontos szerepet tölt be Kant a könyvben: nélküle a mű legalapvetőbb problémáit sem lehetne felvázolni, hiszen olyan kérdésekről van szó, amelyeket Kant tett föl először. Komorjai gondolatmenetei is mindig kanti terminológiában megfogalmazott kanti kérdésfeltevésekkel indulnak. Ugyanakkor a könyv egyik legjellegzetesebb vonása, hogy újra és újra átfogalmazza a felvetett kérdéseket. Ezt nem csak az érvelés menetének belső logikája diktálja. Az is jelentős szerepet játszik benne, hogy a gondolatmenet többféle filozófiai tradíción keresztül vezet az olvasót. Nagyon megtermékenyítőnek tartom ezt a módszert, melynek során az egyik rendszer terminológiájában megfogalmazott kérdésfeltevéseket újra és újra megpróbálja lefordítani, megfeleltetni egy másik terminológiában kidolgozott rendszernek, különösen, hogy kellően reflektált módon teszi. Éppen a gyakori újraértelmezések miatt neveztem a könyvet krimyszerűen fordulatosnak. (Ügyeljünk a „látszólag” szó gyakori előfordulására! Valahányszor szembe kerülünk vele, biztosak lehetünk abban, hogy az adott megállapítás a későbbiek során legalább egyszer, de inkább többször is újraértelmeződik majd.)

Némi magyarázatra szorul, hogyan lehet egyetlen szílat kiemelni egy ilyen gazdag gondolatmenetből – mégis úgy fogok most tenni, mintha elsősorban Kant-interpretációval lenne dolgunk, és ebből a szempontból próbálok meg vi-

tatkozni a szerzővel. Az kétségtelen, hogy lehet a könyvet Kant-értelmezésként is olvasni: maga a szerző állítja, hogy bevezetést is kíván nyújtani Kanthoz, sőt, időnként el is helyezi a saját megközelítését a többi interpretáció között (20, 156).¹ De nemcsak lehet, hanem kifejezetten érdemes is Kant-interpretációnak tekinteni a könyvet, és ez akkor is így volna, ha a szerzőnél magánál nem találnánk fogódzót ehhez: egyszerűen azért, mert olyan nagyszerű Kant-elemzésekkel találkozhatunk benne, hogy Kant-kutatók is haszonnal forgathatják. Ráadásul a kanti rendszer központi problémáit tárgyalja: szemlélet és fogalom megkülönböztetését, a tárgyra vonatkozás kérdését, *a priori* és empirikus törvények viszonyát, valamint a fogalmi hierarchiák lehetőségét, a kontrafaktuális káoszhipotéziseket és az affinitás ezzel összefüggő problémáit.

A könyv Kanttal kapcsolatos legáltalánosabb tézise a következő: ha érzéki-ség és értelem valóban felfoghatók önálló képességekként, ha a fogalmak és a szemléletek valóban egymástól jól elkülöníthető, önmagukban nem észlelhető és csak a tapasztalat keletkezése során összefonódó elemek, akkor a tapasztalatot előre adott, elkülönült és eleve rögzített építőelemeken alapuló, jól fundált struktúrának kell tekintenünk (17, 122, 225).

Komorjai könyvének legfontosabb célja azonban éppen az, hogy megmutassa: a tapasztalat szerkezete nem ilyen. A diszkrét, előre adott elemekből levezethető tapasztalat elképzelésével szemben egy önálló, kontinuitáson és körköröségen alapuló modellt dolgoz ki. A tapasztalat új megközelítése kontinuitásra épül, amennyiben a korábbi elméletek megkülönböztetéseinek egymással szembeállított tagjairól rendszeresen kiderül majd, hogy valójában folyamatos átmenetet fedezhetünk fel közöttük; az így felfogott tapasztalatot pedig körköröség jellemzi, amennyiben a megalapozás Komorjai szerint sohasem egyirányú viszony, az elemek saját lehetőségfeltételeiket teszik majd lehetővé. Így aztán ebben az elképzelésben nem is lesz szükség a fentebb leírt transzcendentális építőkövekre, a tapasztalaton kívülálló, önmagukban észlelhetetlen alapelemekre (122, 270).

Mindez persze nem csak Kantra vonatkozik – látni fogjuk, hogy Komorjai gyakorlatilag valamennyi felmerülő rész kérdésben a kontinuitáson alapuló közelítést részesíti előnyben, egy helyütt egyenesen a filozófia jellemző gondolati alakzatának nevezi, a másik modellt pedig szinte megvetően a reflektálatlan, mindennapi gondolkodás szintjére fokozza le (33–34).

Visszatérve Kanthoz: a szerzőnek van tehát egy Kant-értelmezése, amely azon a tézisen alapul, hogy Kant szerint a tapasztalat elkülönült és előre adott elemekből épül fel, és van egy Kant-kritikája, amelynek az a lényege, hogy Kant ebben tévedett, mert a tapasztalat szerkezete nem ilyen, hanem kontinuos és

¹ A zárójelben szereplő oldalszámok itt és a továbbiakban Komorjai László könyvére vonatkoznak.

körkörös. Ebbe a szélesebb összefüggésbe illeszkednek majd az egyes részlet-elemzések.

A recenzens jobbnak látja már az elején bevallani, hogy több szempontból is Kant-apológiát fog úzni: úgy látja, hogy Komorjai Kant-értelmezése több helyen is sántít, ezért aztán az arra épülő Kant-kritikát sem tartja mindenütt jogosultnak. Ráadásul meg van győződve arról, hogy Kantnál – ha helyesen értelmezzük – több olyan tézist is megtalálhatunk, amit Komorjai kifejezetten vele szemben próbál majd megalapozni.

Térjünk rá a részletelemzésekre, azok közül is a legalapvetőbbre! A könyv egész gondolatmenete értelem és érzékiség, fogalom és szemlélet megkülönböztethetőségének vizsgálatával indul (17): olyan kérdésfeltevésről van szó, amely Kant nélkül már csak történetileg sem volna lehetséges. Kérdés persze, hogy Komorjai értelmezése képes-e számot adni a kanti közelítés radikális újdonságáról – erős a gyanúm, hogy ez nem sikerül neki. Ez lesz kritikám egyik fő csapásiránya.

Komorjai a szemlélet és fogalom megkülönböztetését az anyag–forma fogalompár segítségével értelmezi, illetve, ha egészen pontosan akarunk fogalmazni: azt állítja, hogy Kant maga is e fogalompár, a *hylomorfikus séma* mentén gondolta el szemlélet és fogalom megkülönböztetését. A kanti szemléletet Komorjai egyfajta anyagfogalomnak tekinti, amelyhez képest a fogalmak jelentenek a formát (127, 134, 136, 140, 8. ábra, 197, 211). Ennek fényében nem meglepő, hogy a szemlélet formája nem fog beleférni az interpretációjába – a teret és az időt ki-definiálja a szemlélet szférájából: szerinte az értelem oldalára tartoznak, illetve a két képesség együttműködésének a termékei (139. lábjegyzet, 155–156, 159).

A térrel és az idővel együtt a tiszta szemléletet is kidobja a hajóból: a szemlélet különfélelét végig empirikusként kezeli.² A recenzensben felmerülő első kérdés: a szemlélet formái és a tiszta különféle nélkül hogyan tudna számot adni a szerző a matematika kanti megalapozásáról? A matematika megalapozása már Kant 1770-es disszertációjában az új elmélet (amelyből akkor persze még csak a szemléletfogalom volt meg) egyik legfontosabb vívmánya volt, ráadásul Kant tökéletesen tudatában is volt annak, hogy éppen ez a vívmány különbözteti meg az ő közelítését a platonikus tradíciótól, amelyre magában a noumenon–phenomenon megkülönböztetésben még támaszkodhatott.³ Ezért tekintem a tiszta szemléletet a kanti elmélet legsajátosabb vonásának: ez volt az, ami valóban gyökeres

² Komorjai 2017. 152: „szemlélet, illetve érzéki anyag”, lásd még 156, 201, 217, 229, 241.

³ „Sensualium itaque datur scientia” (*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, §12, AA2: 398); magyarul: „Van tehát tudomány az érzéki ismeretek körében” (Kant 1770/2003. 537). Kant e paragrafusban külön kitér az eleatákra, akik tagadták a jelenségekről szóló tudomány lehetőségét. (Itt és a továbbiakban Kant műveire a szokásos módon hivatkozom: *A tiszta ész kritikájára* az első (A) és a második (B) kiadás oldalszámaival, a többire az Akadémia Kiadás (AA) kötet- és oldalszámaival. A pontosvessző után a magyar kiadás adatai következnek.)

újdonságot jelentett a filozófia történetében, és ez egyszerre vonatkozik a szemlélet formáira és a tiszta különfélére.⁴

És még egy lényeges vonás: Komorjai magától értetődőnek tekinti, hogy a szemlélet kanti különféléje diszkrét, előre adott elemekből áll (201). Persze ezzel egyrészt nincs annyira egyedül, mint például a szemlélet formáinak elvetésével, másrészt némi joggal hivatkozik itt *A tiszta ész kritikája* sokat idézett szöveghelyére, amely szerint minden kapcsolat fogalmakon alapszik (127, 228 sk.; B129 sk.; Kant 1781/2004. 143 sk.). Első, felületes pillantásra – vagy, ahogy Komorjai fogalmazna: látszólag – ebből valóban következhet az, hogy amit a fogalmak összekötnek, az csak diszkrét elemek halmaza lehet, mint a gyöngyök és a fonál, amire felfűzzük őket. Erről később.

A szokatlanabb tézis, a szemlélet formájának elvetése mellett viszont több érvet is felhoz. Először is: ha a szemléletnek formát kellene tulajdonítanunk, akkor az érzékiséget nem tekinthetnénk passzívnak, márpedig Kantnál ez az érzékiség leggyakrabban emlegetett tulajdonsága (156). Más szóval: forma és tartalom megkülönböztetését ekkor meg kellene ismételnünk a tartalmon, azaz a szemlélet szféráján belül.

Előhozakodhatnánk itt egy *ad hominem* érvel, ugyanis Komorjai interpretációjában meg a formán belül kellene megismételnünk a megkülönböztetést, hiszen, mint később látni fogjuk, szerinte az *a priori* fogalmak egyfajta formát jelentenek az empirikusak számára. Van azonban valódi, lényegbevágó ellenérv is: a recenzens szerint forma és tartalom megkülönböztetése nem alkalmazható itt, pontosabban alkalmazható, csak nem így és nem ebben a formában. Erre is visszatérünk majd.

Komorjai második érve a szemlélet formáinak önállósága ellen (156): ha a tér és az idő – a szemlélet formái – közvetítése szükséges volna ahhoz, hogy az érzéki anyag illeszkedhessen az értelmi formákhoz, akkor felmerülne a kérdés, vajon miért nincs szükség külön közvetítőre ahhoz is, hogy az érzékiség formái alkalmazhatók legyenek az érzéki anyagra? Hiszen a teret és az időt (mint *a priori* formákat) ugyanolyan szakadék választaná el a különféléitől (ami Komorjai szerint egyfajta empirikus anyag), mint a kategóriákat (amelyek szintén *a priori* formák). Ez egyébként az egyik legkésebb példája a recenzio elején említett izgalmas és a Kant kutatás számára is termékeny kérdésfeltevéseknek.

Kezdjük az érv második részével: Kantnál igenis felmerül az a kérdés, hogy a tér és az idő hogyan vonatkozhatnak az érzéki különfélére – más szóval: a térnek és az időnek is van transzcendentális dedukciója, csak sokkal kevésbé hangsúlyos, mint a kategóriák esetében. *A tiszta ész kritikája* 13. §-ában, *A transzcendentális dedukció ekveiről általában* című szakaszban a következőket olvashatjuk:

⁴ Komorjainál egy helyet találtam, ami ezt a problémát érinti: 161. Eszerint a tér nem tartalmaz sokféleséget, a formális szemlélet viszont már igen, ám ennek a sokféleségnek a kitüntetett sajátossága nem a tisztaság, hanem az általánosság lesz. A geometria ennek megfelelően „általánosan konkrét” térbeli alakzatokkal foglalkozik. A recenzens szeretné megjegyezni, hogy Kantnál kifejezetten a szemlélet formája adta a különféléit, nem pedig a formális szemlélet, lásd B161 jegyzet; magyarul: Kant 1781/2004. 164–65.

Ezért a fogalmak *transzcendentális dedukciójának* nevezem azt az eljárást, mellyel megmagyarázzuk, hogyan vonatkozhatnak fogalmak *a priori* tárgyakra [...] Immáron kétféle, fajtájuk szerint egészen különböző fogalom van a kezünkben; ám abban nincs különbség közöttük, hogy teljességgel *a priori* módon vonatkoznak tárgyakra. Egyfelől a tér és az idő fogalmáról mint az érzékelés formáiról van szó, másfelől a kategóriákról mint az értelem fogalmairól. [...] Fentebb a transzcendentális dedukció segítségével egészen a forrásukig követtük a tér és az idő fogalmait, s *a priori* magyarázatot és meghatározást adtunk objektív érvényességükre. (A85B117–A87B120; Kant 1781/2004. 135–136.)

Ha egy másik, nagyon fontos, de sokszor félreértett passzust e kijelentések fényében elemzünk, rögtön kiderül, hogy mi a különbség a térre és az időre, illetve a kategóriákra vonatkozó bizonyítások között:

Így tehát itt [a kategóriák esetében] olyan nehézségbe ütközünk, amellyel az érzékelés tartományában nem találkoztunk: nevezetesen, hogyan lehetnek *objektív érvényűek a gondolkodás szubjektív feltételei*, azaz hogyan lehetnek ezek a tárgyakra irányuló minden megismerés lehetőségének feltételeivé – hiszen a szemléletben az értelem funkciói nélkül is kétségtávolú adva lehetnek jelenségek. (A89–90 B122; Kant 1781/2004. 138. Kant kiemelései.)

Ha felületesen olvassuk, valóban tűnhet úgy, mintha Kant szerint a kategóriák dedukciójának fő nehézsége az volna, hogy bebizonyítsuk, hogyan bírhat *objektív* realitással valami *szubjektív* (a tiszta értelmi fogalmak). De ha nem tévesztjük szem elől a pár oldallal korábbi, fentebb idézett szöveghelyeket, akkor észre kell vennünk, hogy éppen ugyanezt bizonyítottuk be a térről és az időről a transzcendentális esztétikában, méghozzá különösebb nehézség nélkül. A kategóriák dedukciójának sajátos nehézsége tehát nem ez, hanem hogy a *gondolkodás* szubjektív feltételei hogyan vonatkozhatnak a *szemlélet* tárgyaira. A bizonyításnak tehát nem a *szubjektív* és *objektív* közti szakadékot kell áthidalnia, hanem a *fogalom* és *szemlélet* közöttit. A kérdés nem az, hogy az *a priori* forma hogyan vonatkozhat az *empirikus* anyagra, hanem hogy az *értelem formája* hogyan vonatkozhat a *szemlélet formáját* hordozó tárgyra. A szakadék nem forma és anyag, hanem a kétféle forma között van. Ez a felismerés sokat segíthet a kategóriák dedukciójának megértésében.

Most azonban térjünk vissza Komorjai érveléséhez, annak is az első, a közvetítőszerreppel kapcsolatos részéhez: ezzel kapcsolatban azt szeretném leszögezni, hogy tér és idő szerintem nem elsősorban azért lettek bevezetve, hogy közvetítsenek az érzéki különféle és a kategóriák között. Nem lehet nem észrevenni, hogy Komorjai itt a sematizmusfejezet bevezető passzusaira támaszkodik. Ez konzekvens is a részéről, hiszen Komorjai is azok közé tartozik, akik szerint a dedukció gondolatmenete csak a sematizmusban, esetleg még később,

az alaptételek analitikájában zárul le (165). Persze, közelebbről nézve, a sematizmus-fejezetben sem pontosan az áll, amit Komorjai ki szeretne olvasni belőle: a képzelőerő terméke nem a tér vagy az idő, hanem a séma, az pedig egyenesen előfeltételezi az idő tiszta különféléjét. (A140B179–180; Kant 1781/2004. 177.)

Ráadásul magánál Komorjainál sem egyértelmű, hogy a két képesség közötti közvetítőről (157, 159) van-e szó (ebben az esetben ontológiailag egy síkon lenne a két képességgel, és elsődleges lenne azok együttműködéséhez képest), vagy a két képesség együttműködésének termékéről (157, 158, 159, 160) (ez esetben ontológiailag alacsonyabb szinten lenne), esetleg egyenesen forrásnak kell tekintenünk, amelyből mind a kettő származik. Persze Komorjai erre valószínűleg azt válaszolná, hogy mindezen látszólagos kétértelműségek az általa megalapozni próbált újfajta ismeretelméleti modell, a közép-keletkező kontinuum bevezetéséhez kapcsolódnak, az ahhoz vezető út állomásai (168).

Ha átfogó pillantást vetünk az imént felvázolt szemlélet-értelmezés eddig tárgyalt vonásaira, egyfajta hume-i, empirista, pozitivista érzetadat-elmélet fog kirajzolódni a szemünk előtt,⁵ amit Komorjai a maga részéről természetesen elvet. Úgy látja, hogy a hylomorfikus séma alkalmazása vezetett az érzetadat-metafizikához, ezt pedig ő a saját fenomenológiai elméletében mindenképpen el kívánja kerülni.

És most lássuk Komorjai saját modelljét! Ebben egyrészt kontinuum átmenetet rajzol fel a két kanti képesség között. Másrészt, és ez jelenti majd a döntő újdonságot, ezt a struktúrát szerinte mintegy ki kell fordítani, azaz a kontinuumot nem úgy kell elképzelni, mint ami két szélső elem egymásba árnyalódásából, összefonódásából vagy együttműködéséből keletkezik, hanem ellenkezőleg, mindkét elem differenciációval keletkezne egy középső, neutrális kiindulópontból.⁶ A kanti elmélet esetében ezt a közös forrást a sematizmusban véli megtalálni, de ide sorolja James neutrális közegét, Bergson tartamát és Husserl abszolút időfolyamát is (214). Persze ezt az abszolút szférát sem tekinthetjük dogmatikusan a tapasztalat fundamentumának, mégis világos, hogy ez fogja Komorjai modelljében az anyag szerepét játszani.

Komorjai azzal kezdi saját anyagmodelljének tárgyalását, hogy felkutatja és elemzi azokat a gondolatokat Jamesnél, illetve Husserlnél, amelyek nem szétosztott elemeket nyújtó szemléletet feltételeznek, melynek kívülről jövő összekötő elemekre lenne szüksége, hanem ahol már magán a szemléleten belül is kapcsolatokat lehet felfedezni. Ide tartozik Husserl fúziófogalma (223, 251, 257), a kategoriális szemlélet (232), az érzéki szemlélet figurális momentumai (240), Jamesnél pedig a tapasztalat szubsztantív és tranzitív részei (230). Komor-

⁵ „Hume egyszerű benyomásokkal kapcsolatos tanítása könnyen értelmezhető úgy, mint ami ebben a tekintetben egyezik Kant érzéki sokféleségről kialakított nézeteivel” (Komorjai 2017. 211). Lásd még: 229 sk., 241.

⁶ Komorjai 2017. 210–215, különösen a 10. és a 11. ábra.

jai helyesen ismeri fel, hogy itt minden esetben a rész és az egész viszonyának kérdéséről van szó. A probléma hosszas elemzése után el is jut oda, hogy ezek a modellek nem tételeznek fel egyszerű részeket, hanem ellenkezőleg: szerintük az egyszerű részt mindig utólagos absztrakció eredményének kell tekintenünk (241–242). Egy olyan egész fogalmához érkezünk el így, amely nem elemekből áll, mégis elemek különülhetnek el belőle (244): „egy olyan egész, amely bizonyos értelemben megelőzi a részeit” (254).

Komorjai a részeit megelőző egész fogalmában rejlő látszólagos ellentmondást Husserl egyik részfogalmára, az önállóan nem létező, egymást kölcsönösen megalapozó részek, a momentumok fogalmára alapozva oldja fel (259–262). Ilyen része például egy élménynek egy feltétele és formája. Ezek a részek eleve nem létezhetnének egymás nélkül, így aztán az a kérdés sem merülhet fel, hogy mi köti őket össze a tapasztalatban – végre megszabadulhatunk tehát a gyöngyök és a cérna gondolati alakzatától.

Ezen előkészítő megfontolások után visszatérhetünk Komorjai Kant-kritikájához, amely szerint a hylomorfikus séma alkalmazása ismeretelméleti tévútra vezette Kantot. A recensens itt elsősorban azt szeretné leszögezni, hogy a hylomorfikus sémát, amelynek elfogadása valóban végzetes következményekhez vezet, Komorjai maga interpretálja bele Kantba. Komorjai tehát valójában nem Kant, hanem csupán saját Kant-interpretációja ellen érvel.

Kezdjük azzal, hogy Kant egyáltalán nem tartotta alkalmasnak az anyag–forma fogalompárt szemlélet és fogalom megkülönböztetésének megvilágítására: ellenkezőleg, szerinte a két képesség különbségének már nagyon is tudatában kell lennünk ahhoz, hogy anyag és forma fogalmát problémamentesen alkalmazzassuk. Nem véletlenül kerül az anyag–forma fogalompár *A tiszta ész kritikájának A reflexió fogalmainak amfibóliája* című fejezetébe. E fogalmak ugyanis különbözőképpen működnek, aszerint, hogy melyik szférában alkalmazzuk őket:

Ha azonban e fogalmakkal a tárgyakhoz kívánunk fordulni, úgy mindenekelőtt transzcendentális reflexióra lesz szükség, mely tisztázza, hogy melyik megismerőképességünk tárgyai is ezek [...]. E reflexió híján igen bizonytalanul használom fogalmainkat, és [...] állítólagos szintetikus alaptételekhez jutok [...]. (A269 B325; Kant 1781/2004. 282.)

Ha reflexiók fogalmakként kezeljük őket, akkor az sem fog többé problémát okozni, hogy a rendszer több pontján is feltűnnek, hiszen mindig más és más értelemben szerepelnek majd. (Példa a már említett probléma a 156. oldalon, ahol Komorjai érvként használja a szemlélet formáinak feltételezése ellen azt, hogy akkor a szemléleten belül is meg kellene ismételnünk az anyag–forma megkülönböztetést. A 203. oldalon pedig az zavarja, hogy Kant az empirikus és az *a priori* fogalmakat is az anyag–forma fogalompár segítségével különbözteti meg, ami szerinte „veszélyeztetési fogalom és szemlélet általános megkülönböztetését”, hiszen nála az is ugyanezen a megkülönböztetésen alapult.)

A recenzens szerint tehát nem Kantot, hanem Komorjait vezette tévútra a csak első pillantásra kézenfekvőnek tűnő hylomorfikus séma alkalmazása. Hiszen tényleg e séma alkalmazása miatt ismeri félre a kanti szemléletfogalom radikális újdonságát: a kanti szemlélet ugyanis egyáltalán nem redukálható egyfajta empirikus anyagra, szó sincs itt hume-i érzetadatokról. Hogy a szemléletnek saját, *a priori* formája van, azt nem lehet és főleg nem érdemes kiinterpretálni a kanti elméletből. (Egy sokatmondó részlet a szemléleti formák kérdéséhez: amikor az imént említett amfibólia-fejezetben Kant példát keres a formafogalomra, kizárólag a *szemlélet* formáját említi, a kategóriák szóba sem kerülnek.)

De még ha a szemléleti formákat egy pillanatra félre is tesszük: Kant valójában azt sem állította soha, hogy a szemlélet különféle érzetadatszerű, egyszerű elemekből állna. Most nem is elsősorban arra gondolok, hogy a kanti különfélélet nem lehet *per definitionem* empirikusnak tekinteni, hiszen a szemlélet tiszta különfélélet is nyújt (B102; Kant 1781/2004. 124), hanem főleg arra, hogy egyáltalán nem tekinthetjük magától értetődőnek, hogy a szemlélet kanti különféléjének előre adott elemekből kell állnia. Vessünk egy pillantást a térre és annak tiszta különféléjére!

A recenzens egy olyan értelmezést javasol, amely szerint a különféle úgy adódna, mint pontok a térben: a pontok a térben vannak ugyan, mégsem mondhatjuk, hogy a tér előre adott pontokból állna össze. Éppen fordítva: a pontokat nekem kell felvennem a térben: „A tér lényegénél fogva egységes, a benne rejlő sokféleség – s ennél fogva egyáltalán a terek – általános fogalma csupán az egész korlátozásain alapul” (A25 B39; Kant 1781/2004. 79). Ugyanez a *Dialektikában*: „A teret voltaképpen helyesebb volna nem *compositum*, hanem *totum* gyanánt megnevezni, mert a tér esetében csupán az egész teszi lehetővé a részeket, és nem a részek az egészt” (A438 B466; Kant 1781/2004. 376). A tér mint egész tehát elsődleges saját részeihez képest, ez lehetne akár a tér definíciója is. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a térben felvett elemek között fennálló minden kapcsolat az értelem műve, anélkül, hogy le kellene vonnunk azt a következtetést, hogy az értelem érkezése előtt csak különálló, szétszórt pontok, legó-kockák vagy gyöngyök lettek volna a világon.

Vegyük észre, hogy ez nem más, mint rész és egész viszonyának az a modellje, amellyel Komorjai is részletesen foglalkozik, csak éppen egy pillanatra sem gondolja közben, hogy a kanti szemlélet fogalmához lenne köthető. Ellenkezőleg, Husserl és James munkásságában fedezi fel és kifejezett haladásként értékeli az általa Kantnak tulajdonított érzetadat-elmélethez képest.

Szemlélet és fogalom viszonyának elemzése után térjünk rá Komorjai Kant-interpretációjának másik pillérére, a másik alapvető kanti megkülönböztetés vizsgálatára. Az *a priori* és az empirikus közötti megkülönböztetésre gondolok. De fogalmazhatnánk akár úgy is, hogy térjünk át a szemlélet elemzéséről a fogalom szférájának vizsgálatára, hiszen Komorjai, miután a tiszta szemléleti formákat

elvetette, csak a fogalom szférájában ismer el különbséget *a priori* és empirikus között.

Komorjai erre vonatkozó fejtegetéseit rendkívül érdekesnek találtam. Még sohasem találkoztam ehhez hasonló interpretációval, és sok érv szól ugyan ellene, de ez nem változtat azon, hogy lényegbevágó kérdéseket vet fel és rengeteg megvilágító erejű részletelemzésre ad lehetőséget.

Az értelmezés alapgondolata a következő: az *a priori* és az empirikus fogalmak különbségét a fogalmak érvényességi szféráján keresztül tudjuk megragadni. Az *a priori* fogalmak a tudatfolyamat szabályozzák, az empirikusak pedig a tapasztalt világot – eszerint az lenne a kanti felismerés lényege, hogy ha a tudatfolyam nem engedelmeskedne törvényeknek, akkor a tapasztalat tárgyai sem engedelmeskedhetnének törvényeknek (129). Más szóval: be lehet bizonyítani, hogy az élményfolyam nem lehet kaotikus.

Ez már csak azért is jól jön Komorjainak – és a fenomenológusoknak általában, mert így az élményfolyamként értett tapasztalat is törvényeknek fog engedelmeskedni és ebben az értelemben objektív lesz, tehát tudományosan leírható, és Komorjai éppen a tapasztalat tudományát kívánja megalapozni (128).

Azt is tegyük hozzá, hogy ez a Kant-értelmezés csak annak juthat eszébe, aki fenomenológiai tapasztalatfogalmat használ. Kantnál efféle abszolút adottságként értett tudatfolyam nem létezik: a belső élmények szférája nála ugyanúgy a tapasztalat része, mint a természet odakint, pont ugyanolyan státuszú és pont ugyanolyan típusú törvények vonatkoznak rá. Ami bennünk van, az Kantnál se nem alapvetőbb, se nem evidensebb, mint az, ami rajtunk kívül található.

Ezeket a nehézségeket egyébként Komorjai is jól látja.⁷ Tisztában van vele, hogy itt Husserltől származó fogalmakat vetít rá Kantra, és hogy éppen ezért ezt a tézist nem lehet egy az egyben Kantnak tulajdonítani. Hogy mégis ezt az interpretációt dolgozza ki, az tudatos módszertani döntés eredménye: a Kant-elemzések eredményeit tapasztalat és tapasztalt husserli megkülönböztetésére szeretné majd alkalmazni. Nyilván semmi kifogásunk nem lehet az ellen, hogy valaki Husserl-fogalmak segítségével elemezze Kantot, különösen, ha ezt az itt megkövetelt körültekintéssel teszi (131–132). Ezzel együtt hű maradok a recenzió munkahipotéziséhez és meg fogom vizsgálni, hogyan válik be Komorjai tézise Kant-értelmezésként.

Először lássunk egy szövegszerű érvet Komorjai interpretációja mellett: „Hogy a különös törvényeket egyáltalán megismerhessük, a kategóriáknak tapasztalattal kell kiegészülniük; ám arról, hogy egyáltalán *mi a tapasztalat* [...], kizárólag az *a priori* törvények világosítanak föl” – idézi Komorjai. Nem tartom feleslegesnek a teljes Kant-helyet idemácsolni: „Besondere Gesetze, weil sie empirisch bestimmte Erscheinungen betreffen, können davon *nicht vollstän-*

⁷ „[F]urcsa módon Kantnál még nincs jelen az élmény fenomenológiai fogalma” (Komorjai 2017. 139).

dig abgeleitet werden, ob sie gleich alle insgesamt unter jenen stehen. Es muß Erfahrung dazu kommen, um *die letzteren überhaupt* kennen zu lernen; von Erfahrung aber überhaupt, und dem, was als ein Gegenstand derselben erkannt werden kann, geben allein jene Gesetze *a priori* die Belehrung.” (B165; Kant 1781/2004. 168.)

Azért van szükségem rögtön az egész német helyre, hogy felhívhassam a figyelmet két dologra: Komorjai egyrészt nem idézi az első mondatot, amelyből mégiscsak az derül ki, hogy az *a priori* és az empirikus törvények hierarchiát alkotnak.⁸ Másrészt, és ez még fontosabb: kihagyta a mondat végéből azt a részt, amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy Kant szerint a tapasztalat tárgyát ugyanazok az *a priori* törvények szabályozzák, amelyek a tapasztalatot általában. De ugyanígy felhozhatnánk azt a nevezetes szöveghelyet is, amely szerint „a tapasztalat egyáltalán mint tapasztalat lehetőségének feltételei egyszersmind a tapasztalatban adott tárgyak lehetőségének feltételei is [...]” (A158 B197; Kant 1781/2004. 189). Persze ezek a helyek Komorjai figyelmét sem kerülték el: „gyakran tűnik úgy”, jegyzi meg találóan, „hogy a fogalmak egyszerre és közvetlenül feltételei mind a tapasztalatnak (az általunk használt értelemben) mind a tapasztalati tárgyi szférának” (131).

E problémák miatt Komorjai további elemzéseket szentel annak a kérdésnek, hogy Kant rendszerében mi feleltethető meg még leginkább a tapasztalatfolyam fenomenológiai fogalmának egyfelől, illetve a tapasztalt tárgyak vele szembeállított szférájának másfelől. Ezzel eljut saját értelmezésének egy relativizált változatához, amelyben az *a priori* törvények nem egy, a jelenségvilágtól megkülönböztethető tudatfolyamot szabályoznak, hanem a jelenségvilág egy rétegét, egy „szűkebb értelemben vett jelenségvilágot”, „az empirikus valóság magját” (141, 164, 169). Ez a verzió valóban közelebb áll a történeti Kanthoz. Különösen *Az ítélőerő kritikájának* első bevezetésében találhatunk szép számmal olyan megfogalmazásokat, melyek megkülönböztetik az empirikus törvények szerinti rendszerként értett tapasztalatot a transzcendentális törvények szerinti rendszerként értett tapasztalattól (AA20, 203 és 208; Kant 1790/2003. 21–22 és 26).

De akármilyen érvek szóljanak is a fenti értelmezés ellen vagy mellett, pontosabban: akárhogy döntsünk is arról, hogyan súlyozzuk saját rendszertani érdekeinket a történeti hűséghez vagy a szövegszerű evidenciákhoz képest, el kell ismernünk, hogy a fenti közelítés rendkívül érdekes mikroelemzésekre ad lehetőséget. Az affinitás fogalmával, az empirikus törvények hierarchiájával, valamint az úgynevezett káoszhipotézisekkel kapcsolatos kérdéskörre gondolok. Most ezekre az elemzésekre szeretnék kitérni.

Hogyan ragadhatjuk meg a különbséget az *a priori* fogalmak és transzcendentális törvények által szabályozott „szűkebb értelemben vett természet”, illetve

⁸ Ezt Komorjai is látja, de gondolatmenetének egy későbbi fázisában használja majd fel, a 144. oldalon, ahol szintén a B165-öt idézi.

az empirikus törvények által szabályozott maradék természet között? Kant maga többször alkalmaz álláspontjának szemléletessé tételére úgynevezett káoszhipotéziseket. Ezek olyan kontrafaktuális lehetőségek leírásai, amelyek akkor realizálódna, ha bizonyos rendezőelvek nem érvényesülnének a tapasztalat lehetőségfeltételei közül, ha bizonyos *a priori* elvek nem működnének. Ennek megfelelően minden káoszhipotézishez tartozik egy rendezettségfogalom is: ez a fogalom írja le azt a fajta szabályszerűséget, amelynek hiányát a kontrafaktuális hipotézis feltételezi. Kant ezen szabályszerűségek megjelölésére az affinitás terminust használja.

A káoszhipotéziseket tárgyaló legfontosabb helyek a következők: a legtöbbet elemzett bekezdés a transzcendentális dedukció 1781-es verziójában található. „Ha a cinóber hol vörös, hol fekete, hol könnyű, hol nehéz volna, ha egy ember hol ebbe, hol abba az állati alakba változna át, s ha a leghosszabb napon a tájat hol gyümölcs, hol meg jég és hó borítaná, akkor empirikus képzelőtehetségemnek még arra sem volna módja, hogy a vörös szín elképzelésekor a súlyos cinóber jusson eszébe [...]” (A100–101; Kant 1781/2004. 670–671). Vagy: „akkor lehetséges volna, hogy a jelenségek sokasága töltse be ugyan a lelkünket, mégis anélkül, hogy ebből valaha tapasztalat lehetne” (A111; Kant 1781/2004. 676–677).

A hipotézishez rendelhető szabályszerűséget, amely az így felfogott természetből hiányozna, tehát az affinitást Kant itt a következőképpen definiálja: „egyetemes kapcsolat, szükségszerű törvények szerint” (A113–114; Kant 1781/2004. 678). Ezt legtöbbször úgy értelmezik, hogy a tapasztalat lehetőségfeltételei közé tartozik az is, hogy az érzékek különféléje, illetve az empirikus tárgyak bírjanak annyi szabályszerűséggel, hogy egyáltalán alkalmazhassuk rájuk a fogalmainkat. Ez az affinitás jelenségek között áll fenn, és Kant bizonyítottan tekinti a meglétét.

Az affinitásfogalom azonban még egyszer előkerül az első *Kritikában*, jó ötven évvel később, a transzcendentális dialektika függelékében: „az összes fogalom affinitásának törvény[e] [...], mely előírja, hogy valamely fajról bármely más fajra folyamatos módon, a különbség fokozatos növekedése útján térjünk át” (A657–658 B685–686; Kant 1781/2004. 527). Az affinitásnak itt egyéb elnevezései is akadnak: a formák kontinuitásának elve, *continuum formarum* vagy *continuum specierum*. Első pillantásra egyáltalán nem világos, mi köze ennek az affinitásnak a dedukcióban definiált másik affinitás-fogalomhoz. Ez a második affinitás fogalmak, illetve törvények között áll fenn és sokkal bonyolultabb a modális státusa, mint az előzőnek: Kant az ész hatáskörébe, a regulatív eszmék közé sorolja. A hozzátartozó⁹ káoszhipotézis pedig: „Ha az elénk táruló jelenségek között oly nagy volna a különbség – nem mondom, hogy a forma tekintetében (hisz a formát illetően hasonlíthatnak egymásra), hanem tartalmilag, tehát

⁹ Egészen pontosan az egyik, közvetlenül alája tartozó elvhez, a nemek logikai törvényéhez rendelhető káoszhipotézisről van szó.

a létezők sokféleségének vonatkozásában –, hogy a legélesebb emberi értelem sem lenne képes összehasonlítás útján a legcsekélyebb hasonlóságot fölfedezni e jelenségek között (ez az eset, természetesen, elgondolható), akkor egyáltalán nem léteznék a nemek logikai törvénye [...]” (A653 B681; Kant 1781/2004. 524).

Az affinitásnak ez a második fogalma *Az ítélőerő kritikájának* első bevezetésében is visszatér,¹⁰ és káoszhipotézis is megfogalmazódik hozzá: „de másfelől a különös tapasztalatban az empirikus törvényeknek olyan végtelen különfélesége és a természet formáinak olyan nagy heterogenitása lehetséges, hogy az értelemtől teljesen idegennek kell hogy legyen az empirikus törvények szerinti rendszer fogalma, s egy ilyen egésznek nemhogy a szükségszerűsége, de még a lehetősége sem látható be számára” (AA20: 203; Kant 1790/2003. 22). Az affinitás itt már kifejezetten nem az értelem és nem is az ész, hanem egy külön e célra bevezetett új képesség, a reflektáló ítélőerő hatáskörébe soroltatik.

Minden Kant-interpretációnak választ kell adnia arra a kérdésre, hogy mi a viszony a különféle káoszhipotézisek, illetve a különböző státusú affinitásfogalmak között. Abból kell-e kiindulnunk, hogy Kant ugyanazt a kérdést tette föl magának újra és újra, és minden alkalommal másként válaszolta meg? Ha így van, akkor meg kell tudnunk mutatni, milyen rendszerbeli változások magyarázzák a dolgot. Ha pedig nem így van, akkor viszont azt kell megmutatnunk, hogy pontosan hogyan is helyezhetők el egyetlen rendszer keretei között az első pillantásra nagyon is hasonlóan hangzó káoszhipotézisek és a hozzájuk rendelhető affinitásfogalmak.

Azért ismertettem ilyen részletesen a problémakört, mert szeretném megmutatni, hogy Komorjai interpretációjában ezekre a bonyolult kérdésekre nagyon egyszerű és határozott válaszokat kapunk. Két káoszhipotézist különböztet meg egymástól, mégpedig úgy, hogy a kétféle törvényszférához rendeli őket. Az első, a dedukció-fejezetbeli káoszhipotézis a transzcendentális törvények lehetséges hiányát szemlélteti szerinte. A cinóberes példa azt mutatja meg, hogyan kellene elképzelnünk a természetet az apprehenzió szintézise nélkül. Ebben az esetben se tárgyról, se természetről nem beszélhetnénk. (162. lábjegyzet) Erről az állapotról Kantnál az fog kiderülni, hogy valójában elgondolhatatlan, az ehhez a káoszhipotézishez kötődő affinitás fennállását tehát bizonyított ténynek tekinthetjük. Ez az *a priori* szintézisek által szabályozott szféra lesz az a kanti rendszerben, ami Komorjai szerint a legjobban megfeleltethető a husserli tapasztalat szférájának (141).

A második káoszhipotézis Komorjai szerint, aki elsősorban *Az ítélőerő kritikájának* első bevezetésével foglalkozik, az empirikus törvények lehetséges hiányát szemlélteti. Ebben az esetben már tárgyak is adódnának, de csak egyfajta kaotikus aggregátum formájában, melyet azonban már bizonyos értelemben ter-

¹⁰ AA20: 209; Kant 1790/2003. 27: „Affinität der besonderen Gesetzen”, AA20: 210; Kant 1790/2003. 28: „*continuum formarum*”.

mészetnek tekinthetnénk. Ez a szűkebb értelemben vett természet sem adott ugyan önmagában, mégis legalább elgondolható, szemben az előző káoszhipotézisben felvázolt, tárgyak nélküli világgal (143). Így képzeli el Komorjai a természet „*a priori* fogalmak és transzcendentális törvények révén szerveződő objektív magját” (141). Ez felelne meg szerinte Kantnál a tapasztalt tárgyak husserli szférájának.

A két affinitás-fogalom megkülönböztetése annyiban összetettebb kicsit Komorjainál, hogy – ha jól értem – csak az egyiket nevezi affinitásnak. Komorjai már a könyv első oldalain definiálja az affinitás fogalmát, mégpedig a diszkrét elemek között kifizítható kontinuum spektrumok lehetőségeként (16–17). Egyértelmű tehát, hogy a második affinitásfogalmat tárgyalja: azt, amelyet Kant *continuum formarum*nak is nevez. (Nem volt meglepve a recenzens, amikor látta, hogy a kínálkozó két lehetőség közül Komorjai ismét csak a kontinuumon alapuló definíciót nézte ki magának.) Másutt is ehhez a második kérdéskörhöz köti az affinitást: az empirikus fogalmak hierarchiáját *Az ítélőerő kritikájának* első bevezetésére támaszkodva bemutató fejezetről is kijelenti például, hogy az affinitás problémáját tárgyalja (197 és 201).

Az A-dedukció affinitás-fogalmát legszívesebben valószínűleg nem is tekintené affinitásnak, bár erre csak közvetett bizonyítékot találtam: a Kant-irodalomban általában egyértelműnek tekintik ugyanis, hogy az A113-as definíció összetartozik az A100–101-es, a cinóberes példát kifejtő szöveghellyel. Ez utóbbi helyről pedig Komorjai egyértelműen azt állítja, hogy nem az affinitás-fogalomhoz köthető.¹¹ Ezt csak úgy tudom érteni, hogy Komorjai az affinitás-terminust a második problémakör számára szeretné fenntartani. Akármilyen különösen hangzik is, valószínűleg elkerülte a figyelmét, hogy értelmezése mennyire alkalmas arra, hogy a két affinitásfogalom Kantnál némileg tisztázatlan viszonyát megvilágítsa.

Miután tisztáztuk a kanti és a husserli terminológia viszonyát, megvizsgálhatjuk, hogyan is tárgyalja Komorjai az empirikus fogalmak hierarchiájának problémáját és milyen eredményekre jut vele. Hiszen, ahogy említettük, azért igyekezett még nyilvánvaló értelmezési nehézségek árán is ötvözni egymással a husserli és a kanti közelítést, mert azt remélte, hogy Kantból olyan következtetéseket vonhat majd le, amelyeket később Husserl megközelítésére alkalmazhat majd. Szemben a szemlélet és a fogalom kérdéskörével, ahol Komorjai túl merev elválasztást vet Kant szemére és Husserlhez fordul a kontinuitás és körkörösség gondolati alakzatába illeszthető megoldásért, itt éppen fordítva jár el: Kantnál találja meg először azt a kontinuitást (143–148, 170), azután pedig a

¹¹ „Nem azt szemlélteti, hogy mi lenne, ha például két különböző vörös tárgy hasonlóságát nem tudnánk észlelni – ezt a problémát érinti az affinitás kérdése – hanem azt, hogy milyen lenne, ha egy tárgy belső összefüggéseinek egy része nem állna fenn, és emiatt bizonyos típusú tárgyakat egyáltalán nem tudnánk észlelni” (Komorjai 2017. 162. lábjegyzet).

kontinuumon jelentkező azon töréseket (195), amelyeket a husserli világgépbe fog illeszteni (132, 170), eljutva ezzel saját végleges tapasztalatelméletéhez, az ismeretelméleti krími megoldásához.

Kezdjük a kontinuitással: Komorjai gondolatmenetének ezen a pontján figyel arra, amit a saját értelmezése első, kiélezettebb változatának megfogalmazásakor próbált nem észrevenni: hogy a transzcendentális és az empirikus törvények Kant szerint hierarchiát képeznek (144). Ezen a ponton ismét elérkeztünk a Kant-kutatás egyik hagyományos kérdéséhez. A probléma dióhéjban a következő: az empirikus törvény fogalmát a kanti rendszerben egyfajta *contradictio in adiecto*nak kell tekintenünk, hiszen a törvényjellegét Kant szerint csakis valamiféle aprioritás garantálhatja. Erre a problémára Komorjainak saját, eredeti és ráadásul igen meggyőző megoldásjavaslata van, ami nagy szó. Ráadásul ez a megoldás, szerintem szerencsére, a szerző Kant-értelmezésének egyéb téziseitől függetlenül is alkalmazható. (Mindenképpen érdemes lenne legalább egy cikket csinálni belőle, mégpedig egy a nemzetközi Kant-kutatás számára is hozzáférhető nyelven.)

Első közelítésben tekinthetnénk az empirikus törvényeket a transzcendentális empirikus specifikációinak – ezt a lehetőséget Komorjai elveti, arra hivatkozva, hogy a törvény nem változtatja meg a jellegét pusztán attól, hogy specifikáljuk: „a kanti elképzelés keretei közt maradván a kétféle fogalom nem helyezhető el ugyanabban a generikus-specifikus hierarchiában” (144–145).

Komorjai saját interpretációja szerint a kétfajta törvény viszonya bonyolultabb: olyan, mint és egy általános és egy speciális elmélet, például az általános logika és az aritmetika viszonya – az új elmélethez nem elég a régi elmélet fogalmait vagy axiómáit specifikálni, hanem új, lényegileg különböző fogalmakat és axiómákat kell felvenni melléjük (146). A logika fogalmai és axiómái bizonyos értelemben *formálisak* az aritmetika törvényeihez képest. Komorjai interpretációjának kontextusában ez azt jelentené, hogy a tapasztalatfolyamat szabályozó *a priori* törvények felelnének meg az általános elméletnek, ezekhez kellene hozzáadni a transzcendens tárgyi szférát szabályozó különös, empirikus törvényeket (129–130).

Komorjai még egy gondolatmenetet szentel a két szféra közötti kontinuitás felmutatásának: egy hosszú fejezetben elemzi a tárgyiságok egymásba árnyalódását. Itt a kontinuum aszerint bomlik ki, hogy a két alapképesség mennyire határozza meg, hatja át egymást. Ezzel a fejtegetéssel kevésbé tudok mit kezdeni, de a rend kedvéért ismertetem. A spektrum a noumenontól (nulla szemlélet, csak fogalom) vezetne a tapasztalat tárgyáig, ahol szemlélet és fogalom már teljesen meghatároznák egymást. Az appercepció egysége (egyfajta énfogalom), a tér és az idő – először mint szemléleti formák, aztán mint formális szemléletek – a spektrum különböző állomásait jelentenék. A transzcendentális sémák sajátos, központi szerepet játszanának ezen a kontinuumon. A recenzenst éppen az teszi szkeptikussá ezzel az eszmefuttatással kapcsolatban, hogy a kanti ismeret-

elméletben nagyon különböző státussal bíró és meglehetősen eltérő szerepeket betöltő fogalmak kerülnek benne egy szintre egymással.

De térjünk vissza az empirikus törvények hierarchiájához! Az a – valóban kanti eredetű – gondolat, hogy a bejáratott fogalmi hierarchiát kontinuumként kell értelmezni, fontos szerepet tölt be Komorjainál (315). De mi biztosítja a kontinuitást, a fogalmi struktúra szintjeinek problémamentes egymásra épülését? Komorjai bevezető elemzése a *Logika* azon passzusaira támaszkodik, ahol Kant a fogalmak absztrakcióval történő keletkezését írja le: összehasonlítunk egy lucfenyőt, egy fűzfát és egy hársfát, és csak azokat a tulajdonságokat tartjuk meg, amelyek mind a háromban közösek, eljutva ezzel a fa általánosabb fogalmáig. Látjuk, hogy ez a folyamat már önmagában is biztosítja a hierarchia szintjei közötti zökkenőmentes átmenetet (174–176). Azt is szem előtt kell tartanunk azonban, hogy a fogalmak keletkezésének ez a modellje már kész empirikus tárgyakat feltételez, eleve adott jegyekkel, a lehetséges tulajdonságok egyfajta katalógusával. Ezért nyilvánvalóan nem alkalmas például arra, hogy számot adjon az *a priori* fogalmak keletkezéséről. De nem csak a kategóriák esete lesz problematikus: ez a modell az invenciót, azaz az új, eddig ismeretlen fogalmak megjelenését sem képes magyarázni, hiszen ahhoz, hogy felismerjem, hogy két tárgy egy bizonyos tulajdonság tekintetében hasonlít egymásra, már rendelkeznem kell az adott tulajdonság fogalmával (177, 180). Egy látványos példa: a gravitáció fogalmának felfedezése előtt senki nem látott hasonlóságot a leeső almák, az árapály és a bolygópályák között, a különböző jelenségek közös pontjainak felismerése jelentős tudományos felfedezés volt. E második példán láthatjuk, hogy egy általános fogalom megalkotása egyáltalán nem olyan egyszerű feladat, mint ahogy azt a fa fogalmának példájánál még gondolhattuk, hanem bizonyos esetekben komoly intellektuális teljesítményt követel. Ennek a problémának a felismerése készítette Kantot arra, hogy bevezesse a reflektáló ítélőerő fogalmát, amelynek éppen ez a feladata: megtalálni az általánost a különöshöz.

Komorjai emiatt fogalmaz úgy, hogy minden valóban újdonságot hozó fogalom megjelenése egyfajta törést jelent majd a már elfogadott fogalmi hierarchia kontinuitásában. Ezért aztán – csakúgy, mint Kantnál, ahol a reflektáló ítélőerő elve felel érte – Komorjainál is különleges modális státusa lesz a fogalmi hierarchia kontinuitásának: nem eleve adott tulajdonsága a rendszernek, hanem mi konstruáljuk meg, retroaktív módon, utólagosan felülírva az új fogalmak keletkezésének, az új törvények felfedezésének pillanataihoz köthető töréseket. Maradjunk az előző példánknál: aki kicsit is foglalkozott tudománytörténettel, az tisztában van vele, mennyi durva leegyszerűsítésbe, csúsztatásba, néha kifejezett hazugságba kerül fenntartani például az újkori természettudomány egyenesvonalú fejlődésének narratíváját. Ez tehát a második következtetés, amelyet Komorjai levon Kantból: a látszólag kontinuos hierarchiában jelenlévő rejtett törések jelenléte (195).

E két tanulság, a kontinuum és annak töredezettsége pedig elvezetnek bennünket a kontinuumalakzat végleges értelmezéséig, a krimi utolsó fordulatáig.

Végig úgy látszott ugyan, hogy Komorjai a kontinuummodellt részesíti feltétlen előnyben a diszkrét elemekre épülő modellekkel szemben, a végső tézis azonban mégiscsak szolgál még egy meglepetéssel: kiderül, hogy a kontinuumot egészen máshogy kell értenünk, mint ahogy eddig szoktuk, hiszen Komorjai szerint minden kontinuumnak szükségképpen repedéseket is magában kell foglalnia – az ugrás a kontinuum nélkülözhetetlen elemének bizonyul (196, 319).

A recenzió lezárásaként szeretném röviden, tényleg csak utalásszerűen összefoglalni, milyen szerepet játszanak a kontinuum ezen törései Komorjai tapasztalatelméletében: ezek teszik lehetővé a tapasztalat másik elemi vonását, a körkörösséget. Ezzel elérkeztünk a bonyolult cselekmény utolsó fordulatához, Komorjai ismeretelméleti krimijének megoldásához: a töréseknél úgyszólván hatályon kívül helyeződik az idő kontinuum, ez az időtlen mozzanat pedig semlegesíti majd a körkörösségben rejlő látszólagos ellentmondást, ezért állíthatja Komorjai, hogy a rendszer elemei mindig egymást alapozzák meg kölcsönösen (323).

A neutrális közegből történő differenciáció alakzatának esetében pedig a törés fogalma teszi lehetővé, hogy a két szélső elemet ne egy dogmatikusan eleve adottnak tekintett harmadik elemből származtassuk, hanem közvetlenül egymásból. Egyetlen aktusban keletkezne nemcsak a két szélső elem, hanem a forrásuknak tekinthető neutrális közeg is – bizonyos értelemben mindhárom fogalom érvényes maradna, amennyiben nélkülözhetetlennek bizonyulnak a folyamat leírásában és elemzésében, de egyiket se tekinthetnénk dogmatikusan adottnak, amelyre érdemes lenne visszavezetni a többi.

Hasonló sorsra jut a könyv végén a rész-egész modell is: a recenzió első, a kanti szemléletfogalom Komorjai-féle interpretációjával foglalkozó részben arról volt szó, hogy Komorjai azokat az elméleteket részesítette előnyben, melyekben az egész megelőzte a részt, én pedig megpróbáltam bemutatni, hogy ez éppen a kanti szemléletfogalom legjellegzetesebb sajátossága. Nos, most ez a gondolati alakzat is ugyanúgy meg lesz csavarva, mint a kontinuitásé: sem a rész nem előzi meg az egészet, sem az egész a részt, ez a struktúra is cirkuláris lesz (311).

Remélem, beszámolómmal nem feleslegesen nyúlt ilyen hosszúra és sikerült megmutatnom, hogy az *Idő és folytonosság* szerzője valódi filozófiai alapkutatót végez a szemünk előtt, szerencsésen alkalmazva mind a filozófiatörténeti, mind a problémaközpontú, mind a fenomenológiai megközelítést. Egészen pontosan fogalmazva: gondolatmenete során, mintegy az érvelés melléktermékeként, azt is sikerül szemléletesen bizonyítania, hogy a filozófia egymással vetélkedő hagyományjaiban alkalmazott különböző módszerek valójában nem egymást kizáró alternatívákként állnak szemben egymással, hanem kitűnően kiegészítik egymást, sőt: egyenesen elválaszthatatlanok egymástól.

IRODALOM

- Kant, Immanuel 1770/2003. Az érzékelhető és az értelemmel fölfogható világ formájáról és elveiről. Ford. Tengelyi László. In *Prekritikai írások*. Budapest, Osiris. 521–565.
- Kant, Immanuel 1781/2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 1790/2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris.
- Komorjai László 2017. *Idő és folytonosság: A tapasztalatfolyam fenomenológiája*. Budapest, L'Harmattan.